

Խաչիկ ԲԱԴԻԿՅԱՆ

ԴԱՌԸ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱՆԱԳՈՐՈՒՅՆ ՈՃՐԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ

1913 թվականի հոկտեմբերի 13-ը անմոռաց կմնա Պոլսի հայ, թուրք և օտարազգի բնակիչների հիշողության մեջ: Պոլիսը վաղուց այդպիսի խանդավառություն չէր տեսել: Թաքսիմի պարտեզում գտնվող Պոլսի Շան թատրոնը լեփ-լեցուն էր, ինչպես ասում են՝ ասեղ զցելու տեղ չկար. նշվում էին Մեսրոպյան տառերի ստեղծման 1500 և հայ տպագրության գյուտի 400-ամյակների հոբելյանները: Հայ մտավորականությունը վաղուց էր նախապատրաստվել այդ տոնակատարությանը: Պոլիս էին ժամանել բազմաթիվ մտավորականներ տարբեր տեղերից: Հանդիսության գեղարվեստական մասը բարձր մակարդակով անցկացնելու համար Կոմիտասը հատուկ նախապատրաստել էր իր 300 հոգանոց «Գուսան» երգչախումբը և որպես մենակատար Փարիզից հրավիրել էր Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանի իր սան, Փարիզի Օպերայի մենակատար, «Տարունի տխակ» Արմենակ Շահմուրադյանին:

Պարտերում տեղեր էին զբաղեցրել Գրիգոր Չոհրապը, Միամանթոն, Ռուբեն Սևակը, Թեոդիկը, Ռուբեն Չարդարյանը, Տիրան Չրաքյանը, Կոստան Չարյանը, Բյուզանդ Քելեկը, Հակոբ Սիրունին, Տիգրան Կամսարականը, Չապել Եսայանը, Միսիկը և էլի շատ ու շատ մտավորականներ ու հյուրեր: Օրվա բանախոսն էր Դանիել Վարուժանը, հանդիսության նախագահը՝ Կոմիտաս վարդապետը: Բոլորն էլ սրտի թրթռով էին հետևում անցուդարձին. «Չլինի թե խանգարողներ լինեն, չլինի թե ձախողեն նախադեպը չունեցող ազգային այդ մեծ միջոցառումը. տեսած բան էր՝ Թուրքիայի մայրաքաղաքում՝ հենց թուրքերի քթի տակ, նշեին իրենց գրերի ստեղծման ու տպագրության արվեստի այդպիսի փառահեղ հոբելյան այն դեպքում, երբ իրենք՝ թուրքերը, չունեն իրենց սեփական այբուբենը, և այն հարմարեցված է օտար լեզուների գրերին»:

...Եվ ահա, ցուցադրաբար, առանց քիկնապահների, դահլիճ են մտնում Թալեաթ ու Ջեմալ փաշաները. նրանք համեստորեն բեմ չեն բարձրանում, նախագահական սեղանին չեն բազմում ու նստում են դահլիճում՝ հայ մտավորականների կողքին՝ ցույց տալով իրենց «սերը» հայերի նկատմամբ. «Ավելի լավ է տեր կանգնել ու մասնակցել այդ տոնակատարությանը՝ հայերի աչքերին թոզ փչելու համար», - մտածել էին նրանք:

Սկսվում է տոնահանդեսը... ելույթներ, արտասանություններ, երգեր...

Վարուժանն իր ելույթն ավարտեց «Փա՛ռք Մեսրոպյան գրերուն, որոնցով հայը մնաց հայ, երկիրը՝ Հայաստան, փա՛ռք հայ գրքի տպագրությանը, որ աշխարհի չորս ծագերում սփռեց հայ միաբլր» կարգախոսներով:

«Փա՛ռք, փա՛ռք» լավեցին դահլիճից ու օթյակներից, և ամբողջ սրահը թնդաց բուռն ծափահարություններից, - վկայում է Հակոբ Սիրունին և ավելացնում, - դա շքեղ հոբելյան էր, որպիսին Պոլիսը չէր արձանագրած երբեք իր տարեգրության մեջ:

Նույնպիսի ծափողջյուններով ընդունվեցին Միամանթոյի՝ հատուկ այդ օրվա համար գրած «Մեսրոպ Մաշտոց» երկարաշունչ բանաստեղծությունը և Կոմիտասի՝ «Ո՛վ մեծասքանչ դու լեզու» հրաշալի երգի իմաստալից բառերն ու քաղցրահունչ մեղեդին: 300 հոգանոց երգչախումբն ու Շահմուրադյանի զուլալ ու հզոր ձայնը նորից թնդացրին դահլիճը:

Ահա այս շքեղությունից ոգևորված՝ իրար հետևից բեմ են ելնում ու դիվանագիտական իրենց խոսքն են ասում Թալեաթն ու Ջեմալը: Հայերին ուղղակի զարմացրել էին երկու անգրագետ փաշաների ելույթները, բայց նրանց համար հաճելի էր լսել նույնիսկ թշնամու զովեստը, որը թեև անկեղծ չէր, բայց ազգի գիտության և ուժի վկայությունն էր: Ահա ավելի դիվանագետ ու կեղծավոր Ջեմալի խոսքը.

«Այն ժողովուրդը, որ իր սեփական տառն ու մշակույթը չունի, չի տարբերվում վայրենի ազգերից, մինչդեռ հայն ահա իր առաջադիմական ոգու անհերքելի ասպացույցն է պարզում աշխարհի առաջ: Յուրաքանչյուր օսմանցու խղճի պարտքն է՝ գնահատել քաղաքակրթության ասպարեզում հայի գրաված բարձր դիրքը, մանավանդ գեղարվեստի ու գրականության մեջ, կառավարությունը պարծենում է դրա համար...»:

Ներկաների վկայությամբ անհամար բազմերանգ ծաղիկներ ծածկեցին բեմն ու համերգի մասնակիցներին, և դահլիճի չորս կողմերից սպիտակ աղավաղների երանդ թևածեց ամբողջ սրահում՝ հիացմունք ու հրճվանք պատճառելով ներկաներին:

Այս փառահեղ հանդիսությունից երկու տարի հետո՝ 1915-ի մարտի կեսերին, երիտքրքերը «Թյուրք-օջախ» փառահեղ սրահում նույնախի մեծ հանդես են կազմակերպում՝ այս անգամ նվիրված իրենց ինչ-որ փառատոնի: Հավաքվել էր թուրք մտավորականության ընտրանին, հրավիրված էին կառավարության անդամներ: «Սրահը ծայրեծայր լցված էր ընտիր բազմությամբ՝ գահաժառանգ իշխանը՝ քովը Թալեաթ պեյ, արքայազուն իշխաններ, ոսկեճերմակ համազգեստներով բարձրաստիճան սպաներ, շեյխ ու իսլամության ներկայացուցիչներ, փաթթոցավոր գիտնականներ և գրական դեմքեր», - գրում է հանդեսին հրավիրված բժիշկ Մանուկյանը:

Հանդեսի գեղարվեստական պահին բեմ են բարձրանում «Թյուրք-օջախի» նախագահ Համուլլահ Սուպեհի բեյը և Կոմիտասը: Համուլլահ բեյը, որ լավ հռետոր էր, բնիկ ակնեցի, նախ ներկայացնում է Կոմիտասին, խոսում նրա՝ իր ազգին անձնվիրաբար ծառայելու մասին, որը «հայ երգին ու հայ երաժշտությանը նոր թռիչք տված է՝ այն հասցնելով Եվրոպա ու մեծ պատիվ բերելով իր ազգին ու մշակույթին», որ ամենակարևորն է՝ թուրք հռետորը թուրքական կառավարության ընտրանու և հյուրերի առաջ խոստովանում է նաև *Ճշմարտությունը՝ որքան էլ այն դառը լինի*: Եվ ներկայացնում է հայ ժողովրդին, թե նա ինչ է արել Օսմանյան կայսրության մեջ գիտության, մշակույթի, ճարտարապետության, տնտեսության, արհեստների, առևտրի զարգացման և ուրիշ բնագավառներում: Ահա նրա ելույթից մի հատված, որը սղագրել է երախտաշատ բժիշկ Հովհաննես Մանուկյանը.

-Ճշմարտություն է, որքան ալ դառը ըլլա ան. պետք է խոստովանիլ, որ հայ ազգը դարերն ի վեր մեր մշակույթին մեջ իր հառաջատար մասնավոր տեղը ունեցած է: Թուրքեր որ կողմն ալ երթանք, Անատոլուի որ անկյունն ալ ըլլանք, հայ ստեղծագործ ձեռքը «ձոս են» կան: Օրինա՞կ կուզեք՝ Պոլստ սուլթանական պալատները մեյ-մեկ բարձրագոյ միմարտները, որ ամեն օր մուեզզինը «Ալլահ էքպեր» կայտա, շատերը հայ ստեղծագործ ձեռքերու մեյ-մեկ կոթողներ են, ձեր սիրելիներու տապանաքարերը, որոնք այնքան նրբություն ունեն, նորեն հայ վարպետներու գործեր են: Վանի նշանավոր, գեղաճաշակ արծաթյա տուփերը, որ օտարականներու անգամ հիացում կազդեն՝ հայ ոսկերչության արտադրություններ են:

Բժշկական համալսարանի հիմնադիրները և գիտական գիրքերու առաջին հեղինակները նորեն հայեր եղած են: Թուրք թատրոնը իր գոյությունը հայերուն կպարտի»:

Թուրքերի՝ հենց իրենց բերանով ասված՝ իրենց համար դառն ճշմարտությունների և բազմաթիվ փաստական տվյալների վկայությունների փաստարկումներով Հրաչյա Աճառյանը գրում է մի շատ արժեքավոր հոդված՝ «Հայոց դերը օսմանյան կայսրության մեջ», որտեղ կոնկրետ փաստերով, անուններով ու վկայություններով ցույց է տալիս, թե ինչ դեր են կատարել և ինչ ներդրումներ ունեն հայերը օսմանյան կայսրության քաղաքական, տնտեսական, մշակութային, ճարտարապետության, գիտական, արհեստավորական, առևտրական և կյանքի այլ բնագավառներում:

Հր. Աճառյանը գրում է, որ XIX դարում Պոլսում ապրող մեկ միլիոն ազգաբնակչության 400 հազարը հայեր էին: Հայերը կառուցել էին 42 եկեղեցիներ, 53 դպրոցներ, գրում է նաև, որ *Արքունի ճարտարապետությունը* պարտական է հայ ճարտարապետներին, որ *Արքունի բժշկական համալսարանը* հայերի ձեռքի գործն է, որ *փաստարանության* մեջ էլ հայերը գերազանցեցին տաճիկներին, և ճայնագրությունն էլ տաճիկները հայերից սովորեցին, ու առաջին տաճիկերեն լրագիրը նույնպես հայերը հիմնեցին: Հայ ձեռներեցները հիմնեցին թղթի, կաշվի, չուխայի, մետաքսի, չթի, վառողի գործարանները... Թուրք տպագրական տառերը շինողն ու ձևողը նաև տաճիկական թղթարանների հրատարակիչը եղավ Հովհաննես Մյուհենդիսյանը: Արհեստների, երկրագործության և հատկապես առևտրական գործերում հայերը նույնպես անգերազանցելի էին: Տպավորիչ է Հր. Աճառյանի հետևյալ վկայությունը. «Հայերեն տառերը լրագրության միջոցով տաճիկ գիտական խավի մեջ տարածելով, փորձնականապես տեսան նրա սքանչելի պարզությունը և առավելությունը արաբական գրերի վրա, Ալի և Ֆուադ

փաշաները մտածել էին տաճկական հանելուկային գրերը թողնել և պաշտոնական գրեր ընդունել հայերենը (նույնիսկ երեսփոխական ժողովն էր հավանություն տվել այդ մտքին)... բայց ազգային փառասիրությունը չթողեց կատարել այն»:

Եվ ամենակարևորը, Աճառյանը շատ հանգամանորեն է խոսում այն մասին, թե ինչ դեր են կատարել հայերը օսմանյան կառավարության կազմում. «Որովհետև տաճկական փառասիրությունը չէր թողնում նախարարությունները ամբողջովին հայոց հանձնել, ուստի տաճկական կառավարությունը մտածեց ամեն նախարարի մոտ մի հայ դնել՝ իբրև խորհրդատու կամ օգնական (և նա բերում է թուրք բոլոր նախարարների ու նրանց հայ առաջին տեղակալների անունները՝ մեկ-մեկ):¹

... Իսկ այս ամենը՝ հայ ստեղծագործ ժողովրդի քանքար, ինչպե՞ս գնահատեց դիվանագետ ու կեղծավոր, ստախոս ու արգահատելի, գազանից էլ ավելի գազան ու բարբարոս տաճիկը... Նրա պատասխանը եղավ 1915թ. ապրիլի 24-ի գիշերը, որը չունեցավ լուսաբաց մեկ և կես միլիոն արևմտահայության ու նրա սերունդի՝ շուրջ 800 մտավորականների համար...

... Այդ մղձավանջային գիշերը եղկելի ենիչերիները զինված ներխուժեցին հայ մտավորականների բնակարանները, խլեցին Միամանթոյի գրիչն ու պատառոտեցին նրա կիսատ մնացած բանաստեղծությունները, ծաղրուծանակով տներից գիշերազգեստով դուրս քշեցին Ռուբեն Սևակին ու Ռուբեն Չարդարյանին, հարվածներով ընդհատեցին Դանիել Վարուժանի մտորումները, կիսատ թողեցին բժիշկներ Ալլահվերդյանի ու Նազաշյանի վիրահատություններն ու հիվանդներին բուժելը ... ներխուժեցին մոմի տակ աշխատող Կոմիտաս վարդապետի բնակարանը..., և նրա սրբազան թրթերը, ծվենների վերածված վիրավոր հավքի փետուրների նման թրթռալով օդի մեջ, շաղեկան հատակին...

Տեսնելով տարիների իր տքնաջան աշխատանքը հոշոտող գիշատիչների արարքները՝ վարդապետը ձագուկներին թշնամուց պաշտպանող թխականի նման կրծքով փարվեց իր թրթերին, բայց օդի մեջ շարունակում էին թևածել հոգևոր ու ժողովրդական երգերի, «Անուշի», «Կարմիր Վարդանի» ու «Մասնա ծռերի» պարտիտուրների բզկաված էջերը: Պատառոտվող թրթերի ձայները մանկիկի տնքոցի պես խոցում էին վարդապետի վիրավոր սիրտը, բայց անկարող էր ... «Իսկ ո՞ր է Աստված, ինչո՞ւ չի բռնում սրբությունները ոտնահարող դահճի ձեռքը... Իսկ ո՞ր մնացին մեկ ամիս առաջ «Թյուրք-օջախի» նախագահողի խոսքերն ու դառը խոստովանությունները, ահա թե ո՞րն է թուրքի ու նրա հռետորի խոսքի «ճշմարտությունը» և հայերին «գնահատելու» նրանց խոստումները», - մտածում էր Կոմիտասը, երբ մյուս ոստիկանը հրացանի խզակոթով դուրս քշեց նրան՝ բարբաջելով.

- Գնա՛, գյավո՛ւր, գնա՛, ընկերներդ այնտեղ քեզ են սպասում, այնտեղ կմրմնջաս.
Օ՛, անլուսաբաց գիշեր, զարհուրելի ու ահավոր գիշեր,
Եղեռնի ու մղձավանջի գիշեր...
Ահեղ գիշեր,
Որ բորբ ներկվեց՝ ու արևով,
Այլ մեր արյամբ,
Ու կողոպտվեց խորանները հայ կաճառի,
Խորանները հայ դպրության սուրբ տաճարի...

... Ու քայլում էին անապատի լուսային միջով շրթայված նկարիչներ, իրավաբաններ, բանաստեղծներ, դերասաններ, բժիշկներ, ճարտարապետներ... մի ողջ ժողովուրդ՝ «գառնուկի պես անզեն ցեղ մը, որ օր կը հոշոտվի, մանուկի պես «տգետ» ցեղ մը, որ ուսման կարթին է կարոտ, որբուկի պես անտեր ցեղ մը հուժկու, որ լուսեղ ու սրտաբուխ բարբառի մըն է ծարավ, թռչունի պես վիրավոր ցեղ մը, որ փոքրիկ վիրակապի մըն է կարոտ՝ իր թևերը նորեն բանալով՝ միջոցին պես արծվի պես սավառնելու համար» (Ռուբեն Սևակ):

Կամ, եթե Տերն անգամ անգոր էր, մի՞թե աշխարհի մեծ տերությունները չէին կարող Թուրքիայի ներքին գործերի նախարար Թալեաթ փաշայի հետևյալ որոշումը կատարել. «Բնաջնջել այն բոլոր հայերին, որոնք բնակվում են Տաճկաստանում՝ առանց

¹ Հր. Ա ճ ա ն յ ա ն, Հայոց դերը Օսմանյան կայսրության մեջ, Եր., 1999, էջ 13:

ուշադրություն դարձնելու կանանց, երեխաների և հիվանդների. պետք է՝ որքան էլ բնաջնջման միջոցները ողբերգական լինեն, վերջ տալ նրանց գոյությանը՝ առանց ականջ կախելու խղճի զգացման»։ Եվ մոլեգնած ու կատաղի արյունաբքում այս հրամանը կայացնում է ապրիլի 24-ից հետո՝ 1915թ. սեպտեմբերի 17-ին, այսինքն՝ շարունակել կոտորածն ու տեղահանությունը։ Բավարարվելով դրանով, երիցս դահիճը մեկ նոր հրաման էլ արձակում է երկու ամիս հետո՝ նոյեմբերի 23-ին՝ «Գաղտնի միջոցներով բնաջինջ արեք Արևելյան մահանգների ամեն մեկ հայի, որ կգտնեք ձեր շրջաններում»։ Նման կոչերով նա դեկտեմբերին դիմում է նաև Սիրիայի և Երուսաղեմի կառավարիչներին, որտեղ հանգրվանել էին տարագրված հայերը։

Բայց չէ՞ որ պատմությունն անողոք է բոլոր տեսակի իրադարձությունների նկատմամբ, և նրա հիշողությունից ոչինչ չի ջնջվում և այսօր՝ 90 տարի անց, աշխարհի բազմաթիվ երկրներ պետականորեն ճանաչել ու դատապարտում են հայոց ցեղասպանությունը՝ ՄԵԾ ԵՂԵՆՆԸ՝ որպես թուրք ոճրագործ պետության անջնջելի ու խայտառակ խարան։

Անագորույն եղեռնագործության կազմակերպիչները արժանիորեն պատուհասվեցին. Թալեաթը սպանվեց Բեռլինում 1921թ. մարտի 15-ին Մոդոնոն Թելերյանի կողմից, իսկ Ջեմալին սպանեցին Ստեփան Ծաղիկյանը, Պետրոս Տեր-Պողոսյանը և Արտաշես Գևորգյանը՝ նույն թվի հուլիսին։ Էնվեր փաշան սպանվեց հայ զինվորական Հակոբ Մելքունյանի կողմից։ Բայց...

Հայոց ցեղասպանության դատը շարունակվում է...

Մինչդեռ ոճրագործ ազգի ներկա սերունդը, որն իր բարբարոս նախնու իրավահաջորդն է, եղկելի կեցվածքով Եվրոմիության դռներն է թակում...